

створювати нові структури, а чи ж навпаки – *автономізуватися*, уникати тісного зв'язку з будь-якими духовними управліннями та муфтійятами.

Якщо поглянути на загальну картину, то необхідно відзначити, що процеси інституалізації ісламу в Україні в формі численних духовних управлінь та центрів відображають як різноманіття його ідеологічних форм, так і значну диверсифікованість мусульманської спільноти за етнічними та соціальними параметрами. З позиції вже згаданих економічних моделей, які застосовують представники теорії раціонального вибору, така ситуація плюралізму є позитивною та виграшною для розвитку ісламу, адже варіативність форм завжди залишає віруючим широкий простір для вибору тієї опції, яка відповідає їхньому уявленню про релігію. Однак аналіз реальних процесів показує, що, транслюючи різні ідеологічні дискурси, релігійні центри можуть переходити від конкуренції до конфліктів, що свідчить на користь саме кризи, а не фрагментації авторитету в українському ісламі. Очевидно, що ця *криза релігійного авторитету* сприяє появі з часом нових, альтернативних духовних центрів, а також поступовій автономізації окремих громад, які не бажають бути втягнутими у вже наявні конфлікти. З іншого боку, подібність процесів в православ'ї та ісламі в сучасних українських реаліях дає підставу розглядати кризу релігійного авторитету в українському ісламі як частину загальної кризи авторитету в українському суспільстві, що виникла внаслідок пострадянських трансформаційних процесів.

5. Політичний іслам у його трансформаціях і майбутті

Розмірковувати сьогодні про *політичний іслам* – справа настільки ж актуальна, наскільки й невдячна. Актуальна, бо феномен синтезу ісламської (чи квазі-ісламської) ідеології та радикально-політичної і навіть екстремістської практики лишається гостро-дискутивною проблемою серед наукового загалу, що розвела аналітиків по різні боки: від непохитної певності в тому, що ісламу іманентно притаманні концепти і вчення радикального характеру – до палкого обстоювання миролюбності й гуманізму цієї великої світової релігії, яку інструментально використовують заради цілком певних політичних та фінансових зисків, спотворюючи тим її духовний зміст і суспільну роль. Невдячна, бо в останні десятиліття соціум просто захлинувся лавою інформації про «політичний іслам», «радикальний іслам», «войовничий іслам», «ісламізм», «панісламізм», «ісламський екстремізм», «ісламський тероризм», «ісламський фундаменталізм» тощо, а відтак кожен новий видрук в цьому неосяжному потоці викликає радше роздратування, аніж зацікавлення.

Попри всі труднощі, які створює існуюча термінологічна навала для академічної науки, визнаємо, що вона стала своєрідним способом усвідомлення однієї з глобальних тенденцій – активного пробудження світової

умми та процесу політизації й геополітизації ісламу. Причому усвідомлення цього – як процесу суперечливого, багатовекторного, спрямованого у майбутнє і здатного суттєво вплинути на весь поступ світової цивілізації.

Серед наукових та експертних кіл немає одностайності щодо початку відліку активної присутності політичного ісламу на світовій арені. Втім, переважна більшість певна, що відродження політичного ісламу безпосередньо пов'язане із сучасною історією мусульманського світу, яка постала, образно кажучи, у вигляді рішучої «мусульманської відсічі» на посилення експансії Заходу (черговий виток якої був обумовлений процесами модернізації й глобалізації). Багато хто з дослідників вбачає рубіжною датою 1979-й рік – час повалення прозахідної шахської монархії в Ірані та створення першої в модерному світі теократичної Ісламської республіки. Доводиться, що саме відтоді світ упевнився у реальній політичній силі і дієвості багатьох нових воєнізовано-політичних угруповань і рухів у різних частинах мусульманської цивілізації, що вимагали встановлення ісламських режимів і ведення боротьби проти будь-яких форм «колоніальної присутності»: «Хезболли» - у Лівані (часом заснування вважається 1982 р.), «ХАМАСу» - в Палестині (1987 р.), «Палестинського ісламського джихаду» (кінець 1970-их рр.), «Ісламського фронту порятунку» - в Алжирі (1989 р.), «Братів-мусульман» - у Єгипті (відновлюють активну політичну діяльність з 1984 р.), «Аль-Каїди» - в Афганістані (1988 р.) тощо.

Інші пов'язують відродження та інституалізацію політичного ісламу з розпадом Оттоманської імперії, яка століттями була провідною державою мусульманського світу, та подіями 1924 року, коли новонароджена Турецька республіка формально скасувала Халіфат та вдалася до політики секуляризації. На цій хвилі майже всі лідери держав Близького Сходу, які щойно виникли на теренах колишньої імперії, спробували здійснити модернізацію своїх країн шляхом імітації конституційних моделей світських Західних держав. Відтак саме обмеження традиційної присутності ісламу і стало причиною сплеску масових політичних і релігійних протестів та їх синтезу у нових організаційних формах. Аргументується, що саме від того часу політичні ісламські угруповання кидають виклик секуляризаційній політиці своїх урядів, піддають критиці прозахідну правлячу еліту і таврують будь-які модернізаційні зрушення як збочення на шлях соціального занепаду, кризи традиційних цінностей, руйнування мусульманської цивілізації і культури.¹⁰²

В кожному разі, поширення і утвердження політичного ісламу як трансконтинентального феномену, в його чисельних проявах і формах, варто розглядати як процес тривалий, динамічно-еволюційний, стадіальний, що вів на кожному етапі до суттєвих ідеологічних та організаційних трансформацій.

Серйозною проблемою в ісламознавчому дискурсі лишається понятійний апарат, «старанно» примножуваний і сповнений негативних конотацій, та й сама ситуація, коли наявні численні дефініції мало впливають

¹⁰² Куліш І. Соціально-історичні та політичні джерела виникнення ісламського фундаменталізму // Іслам і Україна. За ред М. Кирюшка. - К., 2005. - С. 135.

на завзяте і довільне оперування термінами. Обмежимося лише одним прикладом. Так, в останні десятиліття серед ісламознавчих кіл нібито набув понятійного статусу термін «ісламізм», запроваджений для позначення тоталітарної ідеології та екстремістської діяльності політичних сил, що використовують ісламські концепти і символіку. В такий спосіб дослідники прагнули зафіксувати розбіжність між духовно-релігійним змістом ісламу та сконструйованими ідеологіями войовничо-політичних течій, що виступають від його імені.

Втім, для чималої когорти дослідників поняття «політичний іслам» та «ісламізм» постають як звичні синоніми. Тож під єдину категорію потрапляють і ті політичні групи, організації, рухи, які вважають іслам носієм універсальних, істинних і важливих настанов щодо того, як мусить бути влаштоване і кероване суспільство та прагнуть втілити у життя ці ідеї; і ті угруповання і рухи, які інструментально використовують ісламські гасла з метою досягнення власних цілей, маніпуляції масовими настроями і поведінкою, надання легітимності практиці екстремізму і терору. В такий же спосіб продовжує синонімічний ряд і заявлений термін «ісламський фундаменталізм» як «різновид політичного ісламу» (= ісламізму) аж до рішучих висновків штабу «всі фундаменталісти – ісламісти, проте не всі ісламісти – фундаменталісти», адже, крім них, в ісламізмі наявні ще модерністські чи ліберальні течії.¹⁰³

Дискусії щодо адекватності понятійного інструментарію для описання сучасних процесів політичної активності в ісламському світі щоразу доводять свою марність, бо існуючі штампи «добросовісно» відтворюються кожним новим поколінням дослідників та закріплюються медіа-впливом. Тому, свідомо уникаючи безплідних дебатів, просто оговоримо, який смисл вкладається нами у вживані поняття.

Під поняттям «**політичний іслам**» ми розуміємо спектр численних політичних організацій і рухів, де іслам виступає основою політичної ідеології та відповідної політичної культури, ціннісними та настановчими засадами практичної політичної діяльності. Послідовно і чітко розмежовує поняття «політичний іслам», «ісламська політика», «ісламський політичний процес» тощо авторитетний ісламолог М. Кирюшко. Відсилаючи читача до його праць, зазначимо, що дослідник пов'язує феномен політичного ісламу з появою «специфічних політичних форм ісламської практики» і вкладає в це поняття подвійний зміст: «1) рух мусульман за набуття державної влади з метою використання держави як знаряддя, засобу або першого кроку до глобального утвердження ісламу у регіоні або у світі в цілому; 2) окрема ідеологія або сукупність ідеологій, спільним витоком яких є уявлення про принципову неподільність політики та релігії ісламу, а природним наслідком – діяльність із створення ісламських держав як бази для поширення й утвердження ісламу у

¹⁰³ Fuller Graham E. The Future of Political Islam. - N.-Y., 2003. - P. 4.

світі».¹⁰⁴ Автор послідовно протиставляє цей термін політичному індиферентизму, байдужій і безвідповідальній пасивності, з одного боку, а також тероризму, ультрарадикалізму, анархії – з іншого, вказуючи на те, що мета політичного ісламу – не нарощення книжкового знання, а створення руху (харакі), який, спираючись на специфічно ісламські засоби політичної діяльності, спрямований на досягнення специфічно ісламських цілей (відповідним чином потрактованого існування людської особистості та улаштування суспільства в цілому, згідно з волею Всевишнього).

Політичний іслам відтак є втіленням активності найрізноманітніших політичних рухів, які відбивають інтереси різних соціальних груп у різних регіонах і країнах ісламського світу. В залежності від своїх засобів, він може мати поміркований чи радикальний характер; саме радикалізація політичного ісламу в нелегальних і нелегітимних, антиконституційних і антисоціальних формах і відбивається у понятті «ісламізм».

Зауважимо, що «політичність» ісламу, яка в різні історичні епохи виявляється назовні у різний спосіб, є органічно притаманною йому рисою, що генетично і функціонально закладена в його витоках, позаяк іслам поставав не просто віровченням, але всеохопним способом життя¹⁰⁵. Звісно, вона упереджено і релігіофобійно сприймається носіями західного світогляду і ментальності, виплеканих на принципово інших засадах співвідношення релігії і політики. Втім, від *політичності* ісламу як його іманентної якості слід відрізнити його керовану *політизованість* як результат свідомої експлуатації релігійних гасел, закликів, «релігійного антуражу» заради отримання конкретних економічних, соціально-політичних і геополітичних зисків.

І вітчизняні і зарубіжні дослідники відзначають, що від середини 90-их років м.ст. в межах політичного ісламу відбуваються істотні зміни, що дозволяє вести мову про якісно новий етап у його розвитку. Ці зміни охопили як ідеологічні засади релігійно-політичних рухів в ісламському світі, так і форми виявів політичного ісламу, і процеси його інституалізації, і способи та характер його функціонування, і роль в глобальному світі тощо.

Серед макросоціальних чинників, що обумовили сучасні трансформації політичного ісламу виділяють *кілька груп причин*:

- по-перше, докорінні геополітичні зміни в ареалі існування мусульманського світу: передусім розпад СРСР як одного з провідних центрів впливу в колишній світовій системі і зміна всієї структури міжнародних стосунків і світопорядку; утворення на пострадянському просторі значних мусульманських регіонів, нестабільних і конфліктогенних; політичні трансформації європейської ойкумени, прирощення і посилення мусульманських

¹⁰⁴ Кирюшко М. Політичний іслам – маркер кризового суспільства // Іслам в його проблемах і трансформаціях. Збірник наук. праць. За ред. А. Арістової та А. Колодного. - К., 2010. - С. 46.

¹⁰⁵ Див.: Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія. - К., 2011. - С. 32-40.

- анклавів і меншин на європросторі; інтенсивне зростання демографічних і територіальних параметрів умми;
- по-друге, вплив об'єктивних глобалізаційних чинників економічного, політичного, культурного, ідеологічного порядку, які потягли за собою збурення в суспільствах традиційного типу, руйнування основ суспільного ладу, кризи домінуючих цінностей та ідентичностей, а відтак і протестні реакції широких мас населення;
 - по-третє, причини «внутрішньо-ісламського рівня», пов'язані із загостренням протиріч всередині мусульманського світу, дедалі глибшою диференціацією та поляризацією його сегментів, зростанням внутрішньої напруги через кризові економічні, політичні, соціальні процеси, невщухаючі конфлікти на національному, релігійному, етноконфесійному ґрунті тощо;
 - по-четверте, нові форми економічної, політичної, військової експансії західних держав (які вже названі «неоколоніалізмом»), що обумовили загострення відносин між мусульманськими країнами і країнами Заходу, «подарувавши» як образ ворога, мету та ідеологічну програму боротьби, так і засоби протиборства;
 - нарешті, варто окремо вказати на революційні зрушення в галузі інформаційних технологій, що змінили темпи, якість, способи і засоби глобальної суспільної комунікації, викликали до життя нові форми масової й групової свідомості й поведінки.

В останню чверть ХХ ст. практично в усіх регіонах поширення ісламу різко інтенсифікується процес виникнення ісламських релігійно-політичних угруповань та організацій, тобто таких об'єднань, які позиціонували себе як ісламські і висували політичні цілі своєї діяльності. Зазначений процес привернув до себе увагу насамперед через масовість і численність виникаючих угруповань. За оцінками експертів, у вказаний період виникло не менше, ніж півтисячі таких організацій різного масштабу і територіального базування, серед яких найвідоміші – транснаціональна мережа «Аль-Каїда», єгипетський «Джихад», палестинський «Ісламський джихад», активно діюча в Сингапурі, Малайзії, Індонезії «Джемаа Ісламія», афганський «Талібан» та десятки інших. Процес перебігає настільки бурхливо, що ніякі повні переліки діючих організацій неможливі в принципі.

Доктор філософських наук Олександр Ігнатенко лічені роки тому привертав увагу до факту, що тільки за перше півріччя 2003 року повідомили про себе десятки організацій або невідомі в минулому, або такі, що вважалися знищеними, або ті, що доти не діяли на цих територіях, або функціонуючі латентно. Серед них названі: «Кутбіти», «Воїнство Аллаха» (Єгипет); «Шахадат аль-Хікма» (Бангладеш); «Рух пробудження і чесноти», «Прямий шлях», «Джихадистський салафізм» (Марокко); «Секретна армія мусульманських муджахедів» та «Меч мусульман» (Афганістан); «Джихад», «Група солідарних з «Аль-Каїдою» (Ємен); «Хамас» (Кувейт); «Ісламський

джихад» (Еритрея); «Ісламська партія визволення» (Британія – Єгипет); «Рух єдинобожжя і реформи» (Марокко), «Джихад за підтримку мусульман всередині країни і за кордоном» (Єгипет), «Такфір і хіджра» (Єгипет, Марокко); «Рада керівництва Руху однобожжя», «Загін Світла» (Ліван); «Ісламський джихад» (Ізраїль); «Джамаат-уд-Даава», «Худдам-уль-Іслам», «Мусульманська об'єднана армія» (всі – в Пакистані); «Ансар аль-іслам» (Іракський Курдистан), «Ісламська група», «Організація ісламської дії», «Ісламський рух», «Ісламська партія заклику» (всі – в Іраку); «Сайф-уль-муслімін» (Афганістан), «Хранителі салафітського заклику» (Алжир), «Однобожники», «Муджахіди Острова арабів» (Саудівська Аравія); «Аль-Мадіна» (Індія); «Ісламська партія середини» (Йорданія) та ін.¹⁰⁶ Подібна ситуація прогресуючого множення релігійно-політичних угруповань може бути більш-менш достовірно відстежена для кожного наступного року чи півріччя.

Новітні події на Близькому Сході та у Північній Африці переконливо свідчать, що роль і вплив політичного ісламу зростають по мірі того, як «переформатування» світової умми вступає в активну фазу – в мусульманському світі відбувається процес виникнення нових центрів впливу і нової системи відносин. «Арабська весна» (або ж «арабське пробудження») – саме так названа революційна хвиля масових заворушень, громадянського опору, стихійних та зорганізованих протестів, що прокотилася арабським світом, збурена майже рік тому в Тунісі (18 грудня 2010 року) і по сьогодні вируюча берегами Близького Сходу і Північної Африки (хоч, звісно, далеко не всі учасники протестів є арабами). Революції і скинуті диктатори в Тунісі та Єгипті, громадянська війна і повалення правлячого режиму в Лівії, багатомісячні антиурядові протистояння в Сирії; повстання в Бахрейні та Ємені, масові виступи в Алжирі, Іраку, Йорданії, Марокко та Омані, спалахи напруги в Кувейті, Лівані, Мавританії, Саудівській Аравії, Судані, Західній Сахарі...

На цій хвилі Іран – спадкоємець однієї з найстаріших і найпотужніших цивілізацій – отримав для себе виняткові шанси знову вивищитися як домінуючий центр сили від західного Афганістану до Середземномор'я, очолити мусульманський світ та замріяти про нову конфігурацію ісламського світу. Ніколи ще з часів падіння Оттоманської імперії після Першої Світової війни на Близькому Сході не відбувалося таких системних змін,¹⁰⁷ змін, які в черговий раз примусили поглянути на сучасний політичний іслам як на

¹⁰⁶ Ігнатенко Александр. Расколота умма в ожидании Судного дня (Новый взгляд со старых позиций) // Отечественные записки. – 2003. - № 5 (14). – Размещено также на сайте Института религии и политики [[Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://i-rp.ru/page/stream-library/index-2335.html>].

¹⁰⁷ Goodspeed P. As Arab Spring topples dictators, Iran's influence grows: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://fullcomment.nationalpost.com/2011/11/26/peter-good-speed-the-arab-spring-has-allowed-iran-to-expand-its-sphere-of-influence/>

могутню соціальну силу, потужний чинник реальних і потенціальних суспільних трансформацій.

Намагаючись осмислити новий етап у розвитку політичного ісламу та його формовияви, наукова та медіа-спільнота відшукує нові терміни (в черговий раз далекі від нейтрально-оціночних понять): «міжнародні радикальні ісламські організації четвертого покоління», «релігійно-екстремістські організації нової генерації», «неофундаменталістський ісламський рух», «ісламізм нового століття» і т.п. Можна відмежовуватися від цих термінів і словосполучень у науковому дискурсі, але проблема адекватного описання нового щаблю розвитку політичного ісламу від цього не меншає.

Відтак, узагальнюючи ті зміни, що сталися з політичним ісламом у новітню добу, визначимо кілька головних векторів його еволюції.

По-перше, специфікою «четвертої хвилі» політичного ісламу стає еволюція його ідеологічної платформи, яка простежується у цілій шерезі ідеологем. Якщо попередні політичні (особливо радикально-політичні) організації та рухи (як, власне, і значна частина промислово-економічної та інтелектуальної еліти мусульманських країн, чисельні маси населення в цілому) ставилися до світової глобалізації вкрай негативно, небезпідставно вбачаючи у ній загрозу руйнації традиційних засад суспільства, нав'язування чужорідних культурних та світоглядних взірців, форму «американської гегемонії», зрештою, нову форму колоніалізму, зазіхань на національні суверенітети, то сучасні ідеологічні платформи все частіше набувають змісту альтернативно-глобалізаційних. Світова глобалізація осмислюється як така, що мала свій історичний прецедент в часи поширення і величі Арабського халіфату і є тим процесом, який дозволить мусульманській спільноті (переважно арабо-мусульманській) знову очолити світову цивілізацію. Ідея панісламізації в тому чи іншому потрактуванні висувається як альтернатива західній глобалізації. Ісламська політична думка відтак випрацьовує парадигми вбудови ісламу в новий міжнародний порядок; задовольняє зростаючий попит на ідеологію, яка була б здатна виконати інтегративну функцію, обґрунтувати не тільки виживання, а й політичну пасіонарність ісламського світу в XXI столітті.

Далі, якщо колишні політичні ідеології обстоювали вищість ісламських інститутів, критикуючи або просто відкидаючи західні політичні інститути і практики, то сучасні – обстоюють іслам як самодостатню й невичерпну скарбницю політичного досвіду, що здавна містить «суто мусульманські» взірці (прикладі, аналоги) тих інститутів, які століттями вироблював західний світ. Невід'ємною частиною сучасної ісламської політичної думки і практики є пошук і обґрунтування «ісламських форм демократії»; перетлумачення традиційних ісламських концепцій політичної дискусії і консультації (*шуро*), суспільної згоди (*іджма*); віднайдення балансу Божественної влади і

народного суверенітету через інститут особистого трактування закону (*іджтигад*) тощо.¹⁰⁸

Крім того, на порядок денний висунуте питання про вироблення нового тлумачення класичної ісламської правової доктрини у рідчизні реформаційних традицій ісламської юриспруденції. Полеміка між традиціоналістами і модерністами стає тим гострішою, чим більшою стає чисельність мусульманських діаспор в країнах-реципієнтах Заходу, чим помітніше демографічні характеристики мусульманських меншин впливають на їх соціальну поведінку. Ще один важливий напрямок ідеологічної модернізації – вироблення доктрин, орієнтованих на інтелектуальну та бізнесову еліту мусульманських меншин у західних країнах.

Назагал характерною рисою ідеологічних побудов політичного ісламу стає компаративізм: порівняння із західним світом слугує основним методом оцінки історичного поступу ісламської цивілізації, критичного осмислення поточної ситуації в мусульманському світі, статусу ісламу і мусульман у глобальному вимірі та проєктів відродження і употужнення умми, перетворення її на провідного актора світової політичної арени.

Процес ідеологічного реформування чи «ідеологічної надбудови» ісламу постійно продукує нові секти і навіть цілі течії, для яких приростають дедалі нові назви: акрамізм (від «Акрамійя»), гейдарізм (від імені Гейдара Джемалє), заркавізм (Абу-Мусаба аз-Заркаві), усамізм (Усами бен Ладена), тахрірізм (вді «Хізб-ут-Тахрір аль-Ісламі»), джихадизм, халіфатизм тощо. Компаративний аналіз може довести їх відмінності у тлумаченні таких питань, як однобожжя, ширк, джихад, такфір, джахілія, іджтіхад, фідаїя тощо. Звісно ж, питання про те, наскільки подібні секти є ісламськими чи продукують довільну інтерпретацію змісту ісламу відповідно до поточних політичних потреб, – лишається серед константно дискусивних.

По-друге, простежується еволюція в організаційному та інституційному оформленні політичного ісламу. У сучасному світі інституалізація політичного ісламу відбувається на кількох рівнях: 1) офіційні міжнародні ісламські організації, які координують свою діяльність і вбудовані у систему міжнародних відносин; 2) урядові та позаурядові релігійно-політичні організації різного ґатунку (від продержавних до відверто опозиційних) і різного характеру (від поміркованих до радикальних) в країнах традиційного поширення ісламу; 3) організації-презентатори мусульманських меншин у західних країнах (як офіційні, так і неофіційні); 4) нещодавно розбудовані організаційні структури (управління, центри, асоціації незалежних громад), які інтегрували різні сегменти умми у пострадянських країнах; 5) транснаціональні напівлегальні (чи нелегальні) мережеві структури екстремістського характеру із розгалуженою інфраструктурою. Кожен із складників цієї структури, маючи власні особливості формування й функціонування, перебуває у динамічному й суперечливому просторі стосунків з іншими. Особливістю сучасного етапу стає створення міжнародних центрів

¹⁰⁸ Еспозіто Джон. Ісламська загроза. Міф чи реальність? - Львів, 2004. - С. 238.

сили, які прагнуть консолідувати однорідні політичні організації, контролювати, координувати і спрямовувати їх діяльність.

Новим, раніше незаним, геополітичним феноменом кінця ХХ ст. стає «Держава “Аль-Каїда”» – об’єднання екстремістсько-терористичних угруповань, яке включає міцне організаційне осердя, навколо якого згруповані численні філії-паростки, організації-клони та групи, що приєдналися до його лав. Ці угруповання перераховані у «зведеному переліку» Комітету Ради Безпеки (заснованому відповідно до пункту 6 резолюції № 1267 у 1999 році)¹⁰⁹. Вказаний Комітет контролює додержання державами трьох видів санкцій (заморожування активів, заборона на поїздки та ембарго на постачання зброї), введених Радою Безпеки щодо осіб та організацій, пов’язаних з «Аль-Каїдою». Комітет постійно оновлює перелік осіб та організацій, на які поширюється дія зазначених санкцій. Останнє на момент написання статті оновлення переліку було здійснене 30 листопада 2011 року і включало: а) перелік 252 фізичних осіб, пов’язаних з «Аль-Каїдою» та б) перелік 91 юридичної особи та інших груп і підприємств. Утім, на повноту подібних переліків годі і надіятися, бо ж вони просто не встигають за експансією «Аль-Каїди».

«Держава “Аль-Каїда”» є стійким і життєздатним утворенням нового типу, яке існує поза сталими географічними кордонами, функціонує як складна динамічна структура. Її глобальна мережа підтримується і розбудовується координованими діями локалізованих центрів, територіальних опорних баз різних типів, а також чисельним «населенням» – активним, потужно вмотивованим, добре навченим, здатним до регульованих трансферів в глобальному масштабі. Однією з найхарактерніших рис цього утворення О. Ігнатенко вважає «міжнародно-правову асуб’єктність», попри те, що воно специфічно взаємодіє із суб’єктами міжнародної політики – окремими державами і групами держав.¹¹⁰ При цьому, міжнародна політична й ідеологічна легалізація «Аль-Каїди» стає небезпечною тенденцією останнього часу і перебігає по кількох напрямках: як «прояв боротьби мусульман проти агресії Заходу», «визвольна боротьба», «народна революція», «протест мусульман проти ущемлення їхніх прав», «збряддя захисту арабів-суннітів від шийтської експансії на Близькому Сході» і т.д. і т.п. Тож офіційною ідеологією є реформований ad hoc іслам, що вживається для мобілізуючої і пропагандистської мети.¹¹¹ Разом із тим, це – доволі ефективний інструмент ведення міжнародної політики, що дозволяє здійснювати втручання у внутрішні справи держав, вести диверсійно-підривну діяльність, здійснювати агресію, терористичні акції, провокувати конфлікти на етнічному й

¹⁰⁹ Санкционный перечень утвержденный и поддерживаемый Комитетом 1267 в отношении лиц, групп, предприятий и организаций, связанных с «Аль-Каидой» [[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/sc/committees/1267/consolist.shtml>].

¹¹⁰ Ігнатенко А. Ислам в XXI веке: главные направления исследований: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-19572.html>

¹¹¹ Там само.

етноконфесійному ґрунті під прикриттям псевдо-самостійних утворень, які мімікують під утворення місцеві, національні.

По-третє, еволюція соціальних функцій політичного ісламу. Очевидно, головна причина затребуваності та дієвості політичного ісламу полягає в тому багатоманітті функцій (політичних, соціальних, економічних, психологічних), котрі він виконує в житті ісламського світу. Сьогодні релігійно-політичні рухи – це головне джерело програм реформування, соціальних змін; основа їх популярності – активна діяльність з надання тих соціальних послуг, які не в змозі надати держава (допомога в отриманні освіти, медичних послуг, житла, робочих місць тощо). Крім того, саме ці рухи (особливо доти, доки вони лишаються опозиційними) обстоюють цінності демократії та прав людини, бо самі страждають від їх відсутності; активно виступають за лібералізацію і демократичні реформи; беруть участь у створенні інститутів громадянського суспільства в ісламському світі. Проголошені ними ключові цінності – соціальна справедливість, зміцнення моралі, збереження ісламської культури, відновлення сили й гідності ісламського світу, його гуртування перед небезпекою зовнішніх загроз, соціальна благодійність і стабільність, ефективне управління суспільством, легітимність уряду, боротьба з корупцією, економічна справедливість – є безумовно привабливими для пересічної людини. На тлі соціально-економічних проблем ця привабливість суттєво зростає. Показовими в цьому сенсі є опитування громадської думки, проведені дослідницькою організацією Pew Research Center у червні 2010 року серед єгиптян: ідеї «ісламістів» поділяли 59 %, а понад 95 % усіх респондентів підтримували посилення впливу ісламських ідей на політичний процес в країні. Понад половину всіх респондентів заявили, що підтримують «ХАМАС», 30% – «Хезболлу», а 20% – «Аль-Каїду».¹¹²

Отже, політичний іслам обстоює соціальні інтереси та каналізує протестний потенціал найураженіших соціальних верств. Однак, маючи значні потенції впливу на суспільство, він продемонстрував і те, в який спосіб і в якому напрямі цей вплив може бути потенційно скерований.

По-четверте, відбулися зміни в характері політичного ісламу, а саме – його швидка еволюція в бік радикалізації та екстремізації. В країнах історичного генезису і поширення ісламу радикальний сегмент політичного ісламу (ісламізм) став домінуючим, витісняючи на маргінеси помірковані, ліберальні організації. Активність цих угруповань – переважно насильницька, агресивно спрямована. Оскільки нові угруповання позиціонують себе саме як ісламські (що прочитується вже у їхніх назвах), постільки в медіа-просторі та серед широкого загалу ця активність міцно споріднюється з ісламом, а вирази «ісламський екстремізм» («islamic extremism») та «ісламський тероризм» («islamic terrorism») стали звичними і буденними зворотами сьогодення.

Об'єктивні і суб'єктивні чинники цього процесу вже давно осмислюються науковими колами. Мало не аксіоматичним став висновок про

¹¹² Pew research center for the people & the press: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://pewresearch.org/pubs/875/lessons-from-the-2008.htm>

те, що екстремізація політичного ісламу є формою силового опору проти глобальної «західної інтервенції» у традиційну ісламську культуру; протестом проти настирливої економічної та політичної експансії розвинутих держав; відповіддю на загрози вкоріненим нормам, символам і смислам мусульманства; засобом за будь-яку ціну вберегти власну ідентичність і цивілізаційну «суверенність». Цим частково пояснюється той факт, що всі радикальні рухи висувають програму (або хоч гасла) *повторної соціалізації чи ісламізації* індивідуума; мобілізації політичних, економічних і адміністративних ресурсів мусульманської спільноти. Це – завжди у тій чи іншій формі заклик до більшого «ісламського самоусвідомлення» і навернення на «прямий шлях ісламу», запровадження ісламу на всіх рівнях: від особистого до громадського і державного життя.

Як вже зазначалося, до числа вагомих факторів підживлення і відтворення екстремістської свідомості та активізації угруповань радикального типу справедливо віднесені суперечливі соціально-економічні й політичні умови буття мусульманських країн, більшість яких і досі складає світову периферію: зростаюча поляризація різних сегментів мусульманського світу за рівнем життя; різочі економічні диспропорції між представниками різних соціальних, національних, етноконфесійних груп; виразна відсталість порівняно зі світом розвинутих, забезпечених країн; відсутність стійкої і дієвої державної влади; опозиційні, сепаратистські, іредентистські, визвольні рухи, які роздирають суспільства із-середини; низький рівень масової освіти; нав'язувана ідеолого-інформаційна політика; вкорінені ментальні архетипи традиційної культури; розвинуті інститути організованої злочинності та її зрощеність з військовими і фінансовими колами; за давнені міждержавні і міжконфесійні конфлікти, слабо керовані міграційні потоки тощо.

Звертається увага і на такий потужний чинник екстремізації умми, як синдром «обурення» і «розчарування». Мусульманська цивілізація, знаючи минулі століття стрімкого злету і розквіту, вимушена була усвідомлювати і переживати добу дошкульної геополітичної поразки, колоніальної неволі, жевріння на маргінесах світового розвитку. Молоді генерації, виховані з установкою, що іслам – найдавніша, найповніша і найдосконаліша з монотеїстичних релігій, а пророк Мохаммед – останній і найголовніший провідник Божої волі, вимушена жити в реаліях відсталого від західної цивілізації світу, що не може не підживлювати почуття образи і гніву, жадобу помсти і реваншу, які в сукупності творять родючий психологічний ґрунт для екстремістської свідомості й практики.

Від останньої чверті ХХ ст. екстремістські рухи, що діють під гаслами ісламу, доклали вагшого внеску у формування нового глобального феномену – міжнародного тероризму як розвинутої, інституційованої системи

застосування насильства із власними особливостями самоорганізації, відтворення та самозабезпечення.¹¹³

По-п'яте. Схоже на те, що в останні десятиліття змінюється соціальний склад політичних рухів. Показово, що рушійною силою більшості арабських революцій 2011 року (окрім лівійської) була, головню, міська освічена молодь, підтримана середніми соціальними верствами, а не традиційні племінні спільноти або ж пролетаризовані чи маргіналізовані прошарки суспільства. Залученість молоді до модернізаційних процесів – доступ до безплатної чи пільгової освіти та охорони здоров'я – зумовила зростання соціальних очікувань цієї групи, які не могли бути швидко зреалізовані ні через темпи реального економічного зростання, ні через політичний авторитаризм, атмосферу інтелектуальної і духовної несвободи, ні через характерне для арабських суспільств сполучення кровно-родинного трайбалізму і державних інституцій.¹¹⁴

Найбільшою популярністю у такому середовищі володіють ісламістські рухи, типологічно й генетично споріднені з єгипетськими «Братами-мусульманами», здатні консолідувати представників різних верств суспільства, спроможні до максимальної інституціональної та ідеологічної сумісності з національною державою і національним політичним дискурсом.¹¹⁵ Саме вони, до речі, можуть видатися реальною альтернативою новим (чи оновленим старим) авторитарним чи квазідемократичним режимам, які за підтримки Заходу будуть встановлені внаслідок нинішніх арабських революцій.

Ще однією новацією ХХ ст., як і початку ХХІ ст., стає нечувано зростаюча суспільно-політична роль духівництва – улемів, факіхів, муфтіїв, імамів, головним джерелом існування яких до цього була діяльність в релігійній сфері. Причому новим є не тільки те місце і вага, яку набуває духовенство в суспільно-політичній системі мусульманських країн, але і його склад. Від 1974-1975 рр. в межах сунітської гілки ісламу починає формуватися нове духівництво – досить велика група осіб, яка, не належачи до професійного духовенства, займається концептуальною розробкою питань ісламського віровчення (акида), права (фікху) і практичною реалізацією цих розробок у релігійно-політичній сфері та набуває серед частини мусульман статусу крупних релігійних авторитетів (врахуємо, Усама бен Ладен – будівельник за освітою, Айман аз-Завахірі – дитячий лікар, їх попередник Саїд Кутб – шкільний вчитель, аз-Заркаві – людина без освіти і професії).

¹¹³ Див.: Арістова А. Релігійне підґрунтя міжнародного тероризму // Релігія – Світ – Україна. Книга І: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу. – К., 2010. – С. 198-212.

¹¹⁴ Див.: Эспозито Дж. Ислам: Почему мусульмане такие. – М., 2011. – 382 с.

¹¹⁵ Алексеев И. В поисках аналитической модели арабской революции 2011 года [Електронний ресурс] / Игорь Алексеев. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/12528-v-poiskah-analiticheskoy-modeli-arabskoj-revoljucii-2011-goda-okonchanie.html>

Показовими, в цьому сенсі, є дані, отримані лічені роки тому авторитетним дослідницьким центром в межах міжнародного соціологічного проекту Pew Global Attitudes Project: рівень довіри мусульман до Усами бен Ладена у 2005 році становив: 60% опитаних в Йорданії, 51% – у Пакистані, 35% – в Індонезії, 26% – у Марокко.

Наступна риса – формування «ісламського чинника» як геополітичної технології, яка є продуктом діяльності західних спецслужб. Взагалі маніпуляція етноконфесійним чинником, тобто цілеспрямоване збудження протестних релігійно-політичних рухів на ґрунті домінуючих в даному регіоні вірувань – традиція, що бере свої витoki в колонізаторському минулому великих імперій-метрополій і нараховує не одне століття. Більшає число аналітиків, які покладають саме на такі технології (найактивніше розроблювані спецслужбами США) значну частку провини за розбудову системи міжнародного тероризму під ісламськими гаслами. Здійснене свого часу формування загонів моджахедів з числа афганців, пакистанців, саудівців, єгиптян під керівництвом американських інструкторів перетворило їх на досить дефіцитний і дорогий товар, що отримав великий попит на міжнародному ринку силових послуг. «Сучасна геополітична реальність є такою, - вказує В. Семенко, - що ісламський чинник, володіючи до певної міри самостійністю джина, визволеного з пляшки, попри всі свої претензії на глобальну і абсолютно самостійну роль, є насправді в більшій мірі зброєю, за володіння якою змагаються всі серйозні «актори» світового процесу»¹¹⁶. Показовим в цьому сенсі виглядає факт «цереушного походження» такої демонізованої персони сучасного ісламізму як лідер «Аль-Каїди» бен Ладен, смерть якого була перетворена зрештою на світове медіа-шоу.

Ведучи мову про те, що цілі сегменти радикального політичного ісламу є знаряддям геополітичних технологій, тому оцінка їх самостійності/несамостійності на світовій політичній арені – справа надзвичайно складна і пересічному науковцю мало приступна, не можна випускати з уваги і таке. Складається враження, що в такий спосіб штучно затримуться модернізаційні процеси у великих регіонах світу, консервується їх відсталість та архаїчність заради безперешкодної світової експансії держав-лідерів. Насадження войовничо-анархічних, «фундаменталістських» режимів, дестабілізація політичної ситуації, сприяння економічної й політичної кризовості спрацьовує як дієва перешкода модернізаційним процесам у значній частині світу, дозволяючи гравцям «великої шахової дошки» зберігати нинішню структурованість глобального світу і свою домінантність в ньому. Лідери «золотого мільярда» зовсім не зацікавлені в тому, аби модернізуватися, скажімо, арабський світ – тож на зміну політиці прискореної модернізації відсталих регіонів (чому посприяв свого часу СРСР) прийшла політика «накинutoї архаїзації», традиціоналізації. Хіба є випадковістю, що досі немає жодного прикладу успішної, завершеної модернізації ісламської держави?

¹¹⁶ Семенко В. Революція сурогатного іслама: [Електронний ресурс] / Владимир Семенко. – Режим доступу: <http://i-r-p.ru/page/stream-exchange/index-9839.html>

Досягнувши певного рівня, держава стикається з потужним організованим опором частини населення, що закликає повернутися до витоків, «чистого ісламу» і зрештою веде до повалення світських режимів.

Введення військ, навіть зовнішня окупація певних територій не тільки не заважає хаотизації внутрішніх процесів, але певною мірою сприяє цьому. Підтримання стану «жевріючих регіональних конфліктів», який зачіпає кровні інтереси місцевих еліт, є важливим чинником для торгівлі зброєю (як правило, застарілою), нав'язування власних економічних та політичних інтересів, контролю за шляхами енерго- і сировинних експортних потоків, транснаціонального наркотрафіку тощо. Події «арабської весни» подарували чимало виразних прикладів маніпуляцій політичними елітами і масами, застосування технологій перетворення громадянського невдоволення й опору на тривалу контрольовану кампанію, що включає страйки, демонстрації, марші, мітинги, вияви непокори, а також продемонстрували роль інформаційних ресурсів у зорганізації масових, синхронних і полівекторних протестів, створення ситуації «керованого хаосу».

Важливою складовою зазначених технологій є ще одна новація сучасної доби – експорт радикального політичного ісламу, який так само доводить свою поліфункціональність: дозволяє применшити кількість радикально налаштованих опозиціонерів у власній країні (що є досить хворобливою проблемою, скажімо, для Саудівської Аравії); спрямувати їх енергію для досягнення певних політичних цілей; нарешті, віднайти в цьому сферу досить вигідних капіталовкладень. Експорт ісламізму – ще один доказ на те, що в сучасну добу релігія дедалі частіше стає дієвою ідеологічною зброєю в політичній боротьбі. «Політичний іслам має декілька різних аспектів, – підкреслює знана шведська дослідниця Лена Йонсон (Інститут зовнішньополітичних досліджень Швеції), – але вирішальним питанням для майбутнього... є можливість розвитку політичного ісламу у фактор конфліктів і нестабільності»¹¹⁷.

На теперішній час серед західних вчених сформувалися різні погляди на перспективи політичного ісламу. На думку одних, він приречений на невдачу і вже зазнав поразки (О. Руа «Крах політичного ісламу» (1992), Ж. Капель «Джихад. Експансія і занепад ісламізму» (2002)); для інших – цей напрям звернений у майбутнє і наразі тільки набирає силу (Д. Пайпс, М. Крамер, С. Гантінгтон); треті – пов'язують прогнози його розвитку із здатністю вирішувати назрілі проблеми мусульманського суспільства, що рівним чином уможливує і оптимістичні й песимістичні сценарії: або дозволить стати провідною силою або ж вимусить поступитися своїм впливом (Г. Фуллер).

Спробуємо означити деякі ймовірні шляхи розвитку політичного ісламу у найближчому майбутньому. Почнемо з того, що масовість та поширеність політичних рухів безпосередньо корелюватимуть із тенденціями приросту світової мусульманської умми. Згідно демографічним прогнозам авторитетного дослідницького центру Pew Research Center, оприлюдненим в

¹¹⁷ Political Islam and conflicts in Russia and Central Asia. - Stockholm, 1999. - P. 1.

січні 2011 року, світове мусульманське населення у майбутні 20 років зросте приблизно на 35 %: від 1,6 млрд. у 2010 р. до 2,2 млрд. у 2030¹¹⁸. Якщо ці прогнози справдяться, то в 2030 році мусульмани становитимуть 26,4 % від проектованої чисельності світового населення. Втім, хоч наведені прогнози ґрунтовані на існуючих демографічних тенденціях та врахуванні їх майбутніх змін, вони не в змозі охопити все коло потенційних чинників, здатних істотно вплинути на приріст та міграційні потоки мусульман. Чимало факторів – імміграційне законодавство, економічні умови, природні катаклізми, військові конфлікти, соціальні рухи, політичні перевороти, зрештою, наукові відкриття – здатні змінити демографічні процеси в неочікуваний і непередбачуваний бік. Наразі прогнозована картина географічного розподілу світової умми виглядає так:

Реґіон	2010 р.		2030 р.	
	Наявна кількість мусульман	Частка від глобальної умми (у %)	Прогнозована кількість мусульман	Частка від глобальної умми (у %)
Азійсько-Тихоокеанський реґіон	1.005.507.000	62,1 %	1.295.625.000	59,2 %
Близький Схід – Північна Африка	321.869.000	19,9 %	439.453.000	20,1 %
Тропічна Африка	242.544.000	15 %	385.939.000	17,6 %
Європа	44.138.000	2,7 %	58.209.000	2,7 %
Америка	5.256.000	0,3 %	10.927.000	0,5 %
У світі:	1.619.314.000	100,0 %	2.190.154.000	100,0 %

При цьому, в 2030 році вже 79 країн матимуть від мільйона і більше мусульманського населення. Більшість світової умми буде зосереджена, як і раніше, в Азійсько-Тихоокеанському реґіоні, але кількість мусульман в країнах Тропічної Африки зросте більше, ніж у 1,5 рази: схоже на те, що через 20 років у Нігерії мешкатиме більше мусульман, аніж в Єгипті. Прогнозується, що мусульмани складатимуть відносно невелику частку від світової умми на

¹¹⁸ The Future of the Global Muslim Population. Projections for 2010-2030: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pewforum.org/The-Future-of-the-Global-Muslim-Population.aspx>

теренах Європи і Америки, але їх частка у загальній чисельності населення цих регіонів невпинно зростатиме. Тож сьогодні можна з певністю висувати про подальше кількісне зростання чисельності й масовості релігійно-політичних угруповань і рухів, чия присутність в регіональному і світовому масштабі лишатиметься важливим чинником політичного життя.

Що стосується ідеологічного підґрунтя політичного ісламу, то його засадові концепти вже означені і апробовані і, вочевидь, отримують подальший розвиток і потрактування. Іслам, з одного боку, розглядається і буде розглядатися як ідеологія політичної інтеграції мусульманського світу – інтеграції, початково втіленої уммою в процесі її становлення і зміцнення. Напевне, цей вектор політичної активності ісламу матиме особливе значення на нових шаблях глобалізації, коли світ буде вимушений шукати дедалі нові форми співіснування і взаємодії, як і нові способи набуття і збереження ідентичності в глобальній спільноті. З іншого боку, нинішні процеси радикалізації усієї системи міжнародних відносин безпосередньо впливатимуть на поточне ідеологічне підґрунтя релігійно-політичних рухів в ісламському світі. Тому припущення про подальше употужнення саме радикального політичного ісламу в його екстремістських налаштуваннях та різноманітних інституційних виявах виглядає більш ймовірним, аніж будь-які оптимістичні сценарії.

Як наслідок, зростання впливу радикальної гілки політичного ісламу визначатиме не тільки характер політичних режимів у мусульманському світі, але і суттєві зміни конфесійної мапи. Вже зараз кількість християн на Близькому Сході стрімко меншає. Фактично безперервні військові дії, важке економічне становище та переслідування з боку екстремістських угруповань вимушують арабських християн та інші релігійні меншини до еміграції з Близького Сходу. Так, відповідно до щорічного звіту Державного департаменту США про міжнародну релігійну свободу за 2011 рік, напередодні вторгнення до Іраку християнське населення становило близько 1,4 млн. Натепер в країні лишилося близько 400-600 тис. християн, які потерпають від збільшення насильства, так само як іудейські та багаїтські громади. Немає точних підрахунків щодо того, скільки саме релігійних меншин втекли від переслідувань або через економічні причини з країн Близького Сходу. Але той факт, що потоки мігрантів є інтенсивними, опосередковано підтверджують дані, отримані в країнах-реципієнтах (наприклад, на теренах США, від Мічигану до Луїзіани фіксується різке зростання кількості католиків-маронітів – гілки католицизму східного обряду з корінням у Лівії та Сирії)¹¹⁹. Підтверджено, що політичні події сильно вразили християнську спільноту в Єгипті. За останній рік (з січня 2011 року, від часу усунення від влади Хосні Мубарака) близько 100 тисяч родин християн-коптів

¹¹⁹ Contreras R. Arab Christians, minorities, reshaping US enclaves: [Електронний ресурс] / Russell Contreras. – Режим доступу: <http://www.deseretnews.com/article/700196591/Arab-Christians-minorities-reshaping-US-enclaves.html>

емігрували з країни¹²⁰. В останні роки найкрупніші ісламістські угруповання (у т.ч. «Аль-Каїда», «Талібан») закликали до нещадної боротьби проти релігійних меншин на всій території ісламської присутності, передусім на Близькому Сході та Південній Азії. Те, що ці заклики мають не декларативний, а практично-настановний характер засвідчили минулорічні напади на святині суфіїв, шиїтів, християн, що потягли за собою десятки смертей¹²¹. Розгорнута кампанія проти релігійних меншин, насамперед мусульманського і християнського коріння напевне матиме безжалюгідне продовження, вносячи поточні корективи як в ідеологічні програми ісламістських угруповань, так і в конфесійну структуру регіонів, вектори та інтенсивність міграційних потоків.

Принагідно зазначимо, що питання про історичний досвід та унікальні традиції мирного співіснування християнства та ісламу (насамперед православ'я та ісламу) надзвичайно актуалізувалося. Справа не тільки в тому, що вагома частка цього досвіду є органічною частиною української та російської історії, але і в тому, що весь Близький Схід століттями накопичував цивілізаційний досвід співіснування і взаємодії різних прочитань монотеїзму – ісламського і східно-християнського. Попри всю неоднозначність і суперечливість, тут були втілені дієві форми відносно толерантного співжиття. Сукупність географічних, релігійних, геополітичних чинників свідчать на користь того, щоб саме Православ'я ставало в авангарді християн, які ведуть діалог з мусульманським світом (враховуючи і те, що останніми роками діалогові ініціативи з боку Католицької Церкви та її глави були неефективними, а католицько-мусульманські стосунки систематично вибухали гучними медіа- і політичними скандалами).

Слід очікувати активізації та нового рівня інституалізації політичного ісламу на європейських теренах. За останні півстоліття релігійна ситуація в Європі істотно змінилася: у великих європейських країнах, «стовпах» європейської культури і цивілізації – Великобританії, Франції, Німеччині, Італії, Греції, Швеції, Голландії, Іспанії – іслам вже став другою за кількістю сповідників релігією після християнства; на мапі з'явилися держави з переважаючим числом ісламського населення. Все частіше в лексиці світських і церковних дослідників зустрічається термін «ісламізація Європи».¹²² Мусульманські спільноти все складніше відносити до числа релігійних меншин: іслам уже не «прибулець», іслам у Європі вже «вдома», став складовою частиною європейського культурного ландшафту. Як очікується, до 2030 року частка мусульманського населення в Європі (включаючи Росію) зросте, десь на третину, сягнувши показника у 58,2 млн. Найбільший приріст даватиме триваюча міграція, особливо в країни Західної та Північної Європи.

¹²⁰ Egypt's Christians Prepare for New Political Climate: [Електронний ресурс] / Russell Contreras. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/12/01/world/middleeast/egyptian-christians-get-political.html?_r=2

¹²¹ Див.: The International Religious Freedom report 2009-2011: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/>

¹²² Августин (Никитин), архимандрит. Ислам в Европе. – СПб., 2009. – С. 5.

Так, у Британії кількість мусульман зростає від сьогоднішніх 4,6 % до 8,2 %; в Австрії – від 5,7 % до 9,3 %; в Швеції – від 4,9 % до 9,9 %; в Бельгії – від 6 % до 10,2 %; у Франції – від 7,5 % до 10,3 %¹²³.

Нещодавні найсміливіші короткочасові прогнози демографів, складені до 2015 року, корелюються на очах – інтенсивні потоки масової імміграції з країн Північної Африки і Близького Сходу внаслідок серії арабських революцій і маніфестацій вже перевищують прогнозовані. Тож процес політичного оформлення і спрямування мусульманської активності (на всій шкалі від поміркованості до радикальності) буде набирати швидкості. Вже зараз немає жодної європейської країни, де б не діяли або не об'єдналися мусульманські організації.

Жодного сумніву, що разом із нарощенням впливу політичного ісламу буде зростати і його ісламістський сегмент із закликами утвердження релігійного характеру держави і встановлення політико-юридичної системи шариату. Водночас, посилення реформістських тенденцій, які спонукають дослідників вести мову про феномен поміркованого «євро-ісламу», дозволяють очікувати збагачення ідейного підґрунтя ісламських політичних програм: появу конструктивних пропозицій, ідей, шляхів інтеграції мусульманських спільнот в європейське політичне і культурне середовище, соціального партнерства (або принаймні толерантного співіснування). Відтак буде посилюватися конфлікт між поміркованими прибічниками «євро-ісламу», прихильниками курсу акультурації при збереженні базових ісламських цінностей та радикальними течіями, переважно молодіжного складу, що будуть обстоювати своє право вільного і повного додержання релігійних приписів (безвідносно до європейських цінностей та культурного середовища), використовувати будь-яку можливість пропаганди ісламу та його політико-інструментального використання.

Подальше посилення мусульманської присутності в Європі, наближення до Європи кордонів збуреного нині ісламського світу та неясні перспективи боротьби з міжнародним тероризмом зроблять політичний іслам чинником нестабільності на континенті. Перспектива серйозних зіткнень на релігійному ґрунті в європейських країнах є, на жаль, вповні реальною.

Окремою проблемою є нарощення впливу політичного ісламу в Росії, яка не без успіху намагається повернути собі роль сильного геополітичного гравця. Ймовірно, що розвиток політичного ісламу відбуватиметься тут на кількох рівнях: як цілеспрямована експансія закордонних ісламістських угруповань і мереж з далекоглядними намірами; як інституалізація місцевих, регіональних національних і сецесіоністських рухів; як актуалізація протестних антиросійських настроїв; як зміцнення опозиційної релігійно-політичної сили, що відкрито протистоятиме процесам одержавлення Руської Православної Церкви та клерикалізації Російської держави.

¹²³ [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://pewforum.org/future-of-the-global-muslim-population-regional-europe.aspx>

Очікуваними є процеси подальшого загострення християно-мусульманських конфліктів на Африканському континенті, а, разом із тим, множення військово-політичних угруповань ісламістського штибу. Назагал зміни, які сталися протягом останнього століття в релігійному ландшафті Тропічної Африки, є кардинальними: мало який регіон пережив такі масштабні перетворення за такий історично короткий час. Ще на початок минулого століття (1900 р.) як мусульмани, так і християни були тут відносно незначними релігійними меншинами і разом склали менше чверті мешканців континенту (натомість більшість – практикували традиційні Африканські релігії). Від того часу кількість мусульман, що проживають між пісками Сахари і Мисом Доброї надії зростає більше, ніж у 20 разів – від 11 млн. до 234 млн. у 2010 році; а кількість християн – майже в 70 (!) разів – від 7 до 470 млн. Тропічна Африка відтепер є ойкуменою близько п'ятої частини всіх християн світу (21 %) і понад сьомої частини мусульман (15 %). Причому по всьому регіоні точаться конфлікти, як міжрелігійного, так і внутрішньо-релігійного типу (на додаток до інших сучасних проблем – безробіття, бідності, злочинності, корупції та ін.). Чимала частка мешканців 28 африканських країн (аж до 58% у Нігерії та Руанді) вважають конфлікти між релігійними групами у своїх країнах «дуже великою проблемою», у тому числі, кожен четвертий християнин (26 %) і майже кожен третій мусульманин (32 %). Найгарячішими точками лишаються Руанда, Нігерія, Джібуті, Конго, Ліберія, Чад, Гвінея-Бісау, Кенія, Камерун, Гана тощо.¹²⁴

Показово інше: вже зараз понад 40 % населення практично в кожній країні стурбовані екстремізмом релігійних груп, у тому числі своєї власної релігійної більшості. Майже в усіх країнах, де мусульмани складають не менше 10 % населення, вони стурбовані екстремізмом мусульманських угруповань більше, ніж християнських, і навпаки, в кількох країнах з переважаючим християнським населенням (включаючи ПАР), християн більшою мірою турбує «християнський екстремізм», аніж «мусульманський». Немає жодних тенденцій, які б свідчили про зменшення напруги в регіоні та нормалізації міжрелігійної ситуації. Відтак ескалація радикального політичного ісламу в його специфічних *ad hoc* ідеологічних та інституціональних формах на африканському континенті триватиме.

Очевидно, одним із провідних процесів майбутнього стане технологізація політичного ісламу, оперта на сучасні засоби комунікації, інформації та зв'язку. Завважимо, що в останні роки в близькосхідному регіоні зафіксовано відчутний «цифровий прорив». Згідно з результатами досліджень компанії TeleGeography, кількість інтернет-користувачів на Близькому Сході зростає з 2005 р. більш, ніж у 10 разів, збільшуючись в окремих країнах на 600%. Якщо зростання англійської аудиторії у період 2000-2007 рр. становило 31,2%, то арабської – 940,5% (!). Вже у 2008 році найвище місце в рейтингу мережевої готовності серед арабських країн посіли ОАЕ (29),

¹²⁴ Tolerance and Tension: Islam and Christianity in Sub-Saharan Africa: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pewforum.org/tolerance-and-tension.aspx>.

залишивши позаду Італію (42), Індію (50), Китай (57), Україну (70) чи Росію (72).¹²⁵ Розроблена на державному рівні програма інтернетизації Єгипту та перетворення його на регіонального лідера в галузі ІКТ наочно довела свою ефективність у справі технологічного забезпечення та координації громадянських заворушень. Подальше поширення інформаційних технологій в мусульманських країнах означатиме одночасно і прокладення мереж для поширення екстремістських ідей і практик. Це, у свою чергу, сприятиме активізації політичних процесів та забезпечить появу нової *п'ятої хвилі політичного ісламу* як продукту інформаційної епохи.

Один з провідних американських експертів з проблем мусульманського світу та системи міжнародних відносин з ісламським світом Грехам Фуллер (Graham Fuller), дає такий прогноз стосовно еволюції політичного ісламу та складнощів, які на нього чекають у найближчі два десятиліття:

- ісламістські рухи стикатимуться зі значно більшою кількістю вимог і піддаватимуться все більшому тиску;
- погіршають стосунки між міжнародним ісламом та США;
- зростатиме напруга у відносинах між мусульманами, які мешкають на Заході, та населенням західних країн;
- через це багато ісламістських рухів потраплять «у пастку»: будуть вимушені концентрувати свою діяльність не стільки на вирішенні своїх основних завдань, пов'язаних зі зміцненням мусульманського суспільства, скільки на заходах із самозахисту і навіть атаках відплати;
- ісламісти стануть більш активними у підтримці національно-визвольних рухів мусульманських меншин. Причому найбільш вразливими через використання релігійного чинника в етнічних зіткненнях стануть Росія та Африка;
- доля політичного ісламу нерозривно пов'язана з реформами – він стане головною рушійною силою реформ, особливо у закритих суспільствах;
- політичний іслам буде жититися тими самими силами й проблемами, що й зараз (оскільки ці проблеми навряд чи зникнуть). Якщо ж ісламські рухи ці проблеми ігноруватимуть, то справа реформ перейде в інші руки – найшвидше в руки лівих сил.

Чи можливий більш оптимістичний сценарій розвитку політичного ісламу у найближчому майбутньому в напрямі зменшення його радикально-агресивного сегменту, конфронтаційного характеру, деекстремізації? Вочевидь такий сценарій містить чимало «якщо»: «якщо» міжнародний порядок буде еволюціонувати від нинішнього стрімкого нарощення напруги у зворотній бік, «якщо» загроза тероризму поменшає, «якщо» буде вирішена палестинська проблема, «якщо» в ісламському світі спаде революційна хвиля і

¹²⁵ Волович О. Особливості глобалізаційних процесів в арабському світі та їх урахування в близькосхідній політиці України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/october09/05.htm>

постреволюційний хаос, здійснюватимуться системні реформи та покращиться їх економічна й соціальна ситуація; «якщо» Вашингтон, подолавши свої амбіції, впровадить інші засади зовнішньої політики щодо ісламського світу, «якщо» найближчим часом буде віднайдена ефективна і далекоглядна стратегія інтеграції ісламських спільнот у європейське середовище, «якщо»..., «якщо»...

Наразі політичний іслам є вагомим і надто суперечливим чинником регіонального і світового розвитку, виконує роль чи не найбільш динамічної політичної сили в сучасному світі і доволі тривалий буде збурювати і пробуджувати мусульманський світ. Політична, національна і релігійна активізація півтора мільярдної умми, потужна хвиля ісламізації (у сенсі відродження й новоутвердження ісламських інституцій і сфер впливу) в обширних регіонах планети, стрімка інтенсифікація трансконтинентальних міграційних потоків мусульманського населення, тощо – все це свідчить про те, що мусульманська цивілізація вступає у нову фазу свого розвитку. А разом із нею стрімко еволюціонуватиме і політичний іслам.

6. Неорелігійні процеси в контексті світового релігійного розвитку

Неорелігійні процеси розглядаються науковцями в різних контекстах і аспектах. До їх вивчення брались вчені відмінних світоглядних орієнтацій і наукових підходів. Завдяки цьому уявити собі сьогодні неорелігії, їх появу і розвиток в Україні поза світовими закономірностями релігієгенезу неможливо. Вони класично вписуються в сконструйовані різними вченими моделі релігійного розвитку світу, взагалі є наочним підтвердженням еволюції релігії як процесу розширення і поглиблення розуміння людиною себе, світу, Бога.

Своїми особливостями, звісно, характеризується й нинішній етап. Стало зрозумілим, що будь-які локальні трансформації в релігійній сфері тісно пов'язані із глобальними змінами, які відбуваються у сфері духовного життя людства. Вони не тільки часто спричинені світовими подіями, втручанням неукраїнських факторів в релігійне життя України, а й самі кількісно прирощують накопичення тих змін, які перетворюються на закономірності.

У вітчизняному релігієзнавстві досі ми не знайдемо спроб науково переконливої і деталізованої кореляції конкретних тенденцій в неорелігійному просторі України із загальносвітовими закономірностями. Але це потрібно не тільки для того, щоб переконатися, що нові релігійні течії (далі – НРТ) в Україні – це не доморощене, ексклюзивне, унікальне явище, ніколи і ніде не проявлене, а для більш широких узагальнень щодо глобалізації духовної сфери життя людства. Виявляється, що світ – це глобальне село, де не тільки стандартно живуть в однакових будинках, споживаючи універсальну їжу від